

VRIENDEN VOOR HET LEVEN?

*Het vriendschapsideaal en haar ondergang in het
Vroegmoderne Engeland*



Afb: Damon and Pithias, Damon's terugkeer, <http://www.mainlesson.com/display.php?author=guerber&book=greeks&story=damon>.

Bachelorscriptie
Kees Huntink (S4385543)
Begeleiding: Dr. G.A. Mak
Inleverdatum: 14-06-2016

Inhoudsopgave

Inleiding.....3

Hoofdstuk 1.....8

Hoofdstuk 2.....17

Conclusie.....30

Literatuurlijst.....32

Bijlage.....33

Inleiding

De man als begrip kent vele gezichten. Als persoon, als categorie, als één zijde van een oppositie, als tijdloos, dynamisch, als een constructie. Wanneer je een man bent, wat het betekent om een man te zijn, het debat was en is omvangrijk. Mannelijkheid blijkt een begrip te zijn dat met de tijd mee beweegt: het is inconsistent en onderhevig aan verandering.

Er zijn een omvangrijk aantal historici die zich met het concept mannelijkheid hebben beziggehouden. Karen Harvey suggereert, in een studie gericht op Engeland, veranderingen van ideeën over mannelijkheid in fasen. Ze beschrijft welke vorm het discours tot aan 1700 aannam. Mannelijkheid was sterk verbonden met controle en onderdrukking. Als een man erin slaagde zijn vrouw en kinderen te beheersen en op deze manier aan het hoofd van het huishouden te staan, was het ideaal bereikt. Het patriarchale aspect was in deze periode op haar sterkst. Het betekende voor vrouwen dat zij een zeer kleine rol in deze door mannen gedomineerde cultuur speelden.¹ Harvey zet dit beeld van mannelijkheid af tegen een transitie aan het einde van de zeventiende eeuw. Steeds meer kwam een minder agressieve vorm van mannelijkheid in zwang. Deze verfijnde *gentleman* hechtte idealiter waarde aan integriteit, zelfbeheersing en hoffelijkheid. Daarnaast was hij minder emotioneel dan de agressieve patriarch.²

Sterk gerelateerd aan ideeën over mannelijkheid, was het concept van de mannelijke vriendschap. Ook dit begrip beweegt door de tijd heen, waarbij het per periode gedeeltelijk of totaal verandert. De meeste historici zijn het erover eens dat een belangrijke basis werd gelegd in de klassieke oudheid, waarvan verschillende elementen in de loop der tijd steeds in sterke of minder sterke mate terugkwamen. In Robert Streiter's artikel *Cicero on Stage* en Wendy Trevor's boek *Less than ideal?* wordt deze klassieke basis uitvoerig beschreven. Het idee van mannelijke vriendschap dat in de klassieke oudheid ontstond wordt door hen vooral gezien als het product van Aristoteles, Cicero en Seneca.³ Zij noemden de puurste vorm van mannelijke vriendschap *amicitia perfecta*. Dit filosofische ideaal, gedefinieerd als altruïstisch, a-sexueel, spiritueel en zelfvoorzienend, werd gezien als verre van bereikbaar voor elke man. Cicero omschreef het als de grootste gift van de goden en

¹ Harvey, Karen, 'The history of masculinity, circa 1650-1800', *Journal of British Studies* 44/2 (2005), 299-300.

² Ibidem, 301-304.

³ Wendy Ellen Trevor, *Less than ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama* (onuitgegeven dissertatie, universiteit van Birmingham, 2009), 22-62.

daarom zou het “boven alle andere dingen in het menselijk leven” geplaatst moeten worden.⁴

In Streiter’s en Trevor’s werk komt naar voren hoe in het 16^e-eeuws Engeland het traditionele ideaal van de mannelijke vriendschap erg populair werd. Het is tot zover bekend de enige periode waarin de klassieke erfenis wat betreft vriendschap zo sterk en overeenkomstig terugkeerde. Tot dan toe was vriendschap tussen mannen in Engeland vooral aangeduid als een meer zakelijke vorm van broederschap. Men zag de mannelijke vriendschap nu als diep, intiem en voor eeuwig. Zelfs na de dood zou vriendschap blijven bestaan. Het ging zelfs zo ver, dat twee mannen theoretisch gezien met elkaar konden samensmelten uit liefde voor elkaar, zodat zij één werden. Belangrijk was dat deze vriendschap alle andere vormen van hechting oversteeg, zoals erotische liefde en vriendschap tussen twee vrouwen.⁵ Dit blijkt wel uit het volgende citaat van dichter Edmund Spenser (1552-1559): *“For natural affection soone doth cesse, and quenched is with Cupids greater flame, but faithfull friendship doth them both suppress, and them with maystring discipline doth tame.”*⁶

Streiter en Trevor beschrijven eveneens de belangrijke positie die het vriendschapsideaal kreeg in het Engelse aristocratische drama, dat in de tijd van Elizabeth I (1533-1603) een hoogtepunt beleefde. De werken van contemporaine toneelschrijvers als Thomas Heywood en Richard Edwards danken grotendeels hun bekendheid aan de zogenaamde ‘friendship plays’. In veel van de toneelstukken wordt het idee van mannelijke vriendschap geïdealiseerd met een verhaal over twee vrienden die voor elkaar tot het uiterste gaan. Invloeden uit de klassieke oudheid zijn vrijwel altijd evident.⁷

O’Donell en O’Rourke laten in een historiografisch werk zien hoe het mannelijk vriendschapsideaal vaak opgenomen werd in analyses die trachtten uitingen van homoseksualiteit te identificeren in de loop van de geschiedenis. Ze geven als voorbeeld het werk *Homosexuals in history* van Alfred Leslie Rowse uit 1983. Hierin gebruikte hij het moderne concept van de homoseksueel, met bijbehorende karakteristieken, om vast te stellen welke historische figuren homoseksueel waren geweest. In Engeland kwamen hierdoor onder andere wetenschapper Francis Bacon en koning James I in de belangstelling te staan. Het leidde er daarnaast ook toe dat de hechte vriendschappen van

⁴ Robert Streiter, Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 346-347.

⁵ Robert Streiter, Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 345-354.

⁶ Ibidem, 349.

⁷ Ibidem, 347-348.

destijds werden geassocieerd met homoseksuele relaties. Sommigen concludeerden hieruit zelfs dat dit bewees dat homoseksuele relaties ook in een ver verleden al geaccepteerd waren.⁸

Alan Bray, historicus en homorechtenactivist, heeft aangetoond dat deze onderzoeksmethode en bijbehorende conclusies zeer problematisch zijn. Zijn boeken en artikelen maakten hem tot een grootheid binnen gay- en genderstudies. Dat was vooral te danken aan de totaal nieuwe visie op het begrip homoseksualiteit binnen een historische context, die hij presenteerde. Homoseksueel zijn was volgens Bray geen identiteit in het verleden: je aangetrokken voelen tot het andere geslacht was een universeel gegeven dat geen variatie kende. In zijn artikel *Homosexuality and the signs of male friendship in Elizabethan England* laat hij zien dat intiem (seksueel) contact tussen twee mannen, ofwel sodomie, ver af stond van vriendschap en werd afgedaan als een uiting van zwakte, geestesziekte en/of rebellie. Het idee van de zeer hechte mannelijke vriendschap in 16^e-eeuws Engeland werd dan ook geenszins gezien in het licht van een homoseksuele relatie. Eveneens werd het totaal niet als vreemd of verdacht ervaren. Het discours liet niet toe dat tijdgenoten hieruit destilleerden dat er meer achter de vriendschappen kon zitten, naast de platonische liefde tussen twee mannen. Veel van degenen die de mannelijke vriendschap het meest fanatiek promoveerden in hun werken, spraken daarin tegelijkertijd hun afschuw uit over de in hun ogen verschrikkelijke zonde genaamd sodomie. Bray's bijdrage benadrukt dus vooral dat het cruciaal is de historische context in acht te nemen bij het gebruik van een bepaald begrip.⁹ Hierbij moet echter wel een kanttekening geplaatst worden. Volgens Bray waren de grenzen tussen vriendschap en vormen van intimiteit die geassocieerd werden met sodomie niet altijd heel duidelijk. Vooral als bepaalde conventies ontbraken die gerelateerd waren aan het vriendschapsidee, kon contact tussen twee mannen wél leiden tot beschuldigingen van sodomie.¹⁰

Aan het eind van de zestiende eeuw vond er een transitie plaats in het vriendschapsdiscours. Het ideaal stortte binnen relatief korte tijd in.¹¹ Hoewel de literatuur wat betreft het mannelijk vriendschapsideaal op haar hoogtepunt talrijk is, schiet zij ernstig tekort op de beschrijving en verklaring van haar ondergang. We zien dit

⁸ Katherine O'Donnell, Michael O'Rourke, *Love, Sex, Intimacy, and Friendship between Men, 1550-1800* (Londen, 2003), 53-56.

⁹ Alan Bray, 'Homosexuality and the signs of male friendship in Elizabethan England', *History Workshop* 29 (1990), 2-8.

¹⁰ *Ibidem*, 8-16.

¹¹ Robert Streiter, *Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama*, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 359-360.

namelijk slechts terug in werken die ofwel sterk verouderd zijn, of er uitsluitend enkele bladzijden of zelf maar enkele regels aan wijden. Zo stelt Robert Streiter in zijn artikel over mannelijke vriendschap binnen het Engels drama, dat het gat tussen theatrale fantasie en de realiteit te groot was. Dat zou het ideaal fataal zijn geworden.¹² Wendy Ellen Trevor wijst op het accent dat het Engels drama rond 1600 steeds meer op het huwelijk ging leggen. Dat zou een conflict hebben opgeleverd met het vriendschapsideaal, een strijd die de vriendschap uiteindelijk verloor.¹³

Beschrijvingen wat betreft de ondergang van het vriendschapsideaal en wat dat in de praktijk betekende voor het toneel, zijn echter nóg zeldzamer. Het enige werk dat hierop concreet in gaat, is inmiddels een kleine tachtig jaar oud. In 1938 schreef L.J. Mills over de veranderingen in het denken over, en het uiten van, vriendschap in de tijd dat Engeland de overgang doormaakte van een Tudor-vorstin naar een Stuart-monarch (Elizabeth Tudor stierf in 1603). Hoewel dit werk een helder overzicht geeft van oude en nieuwe zaken binnen het gedachtengoed, gaat het weinig in op de specifieke ondergang van het ideaal. Het benadrukt eerder de meer subtiele transitie in het denken. Daarnaast is de leeftijd van het werk zeer problematisch, vanwege de veranderlijke benaderingswijzen en visies in de geschiedwetenschap. Een voorbeeld is de bijdrage die de opkomst van genderstudies ondertussen hebben geleverd.

Dit is het punt waarop mijn onderzoek start. Mijn doel is in dit werk de ondergang van het vriendschapsideaal te onderzoeken, en deze op een zo adequaat mogelijke manier te beschrijven. Bij mijn onderzoek ligt de focus op het Engels aristocratisch drama uit de periode 1540 tot 1575, en de latere periode, 1590-1610. Dat biedt kansen wat betreft vergelijkingen. Mijn keuze valt op drama omdat dit een segment was van de Engelse samenleving, waarin het vriendschapsideaal het meest tot uiting kwam. Niet voor niets voeg ik het woord ‘aristocratisch’ toe. Dit vanwege de grotere plaats die mannelijke vriendschap had binnen het drama van de aristocratie, en het weinige aantal bronnen dat is overgebleven van het toneel dat toebehoorde aan de lagere klassen. Daarnaast is het ook een manier om een zeer breed onderzoeksveld tot een behapbaar werkstuk te beperken, dat strookt met de gestelde tijdslimiet en eisen wat betreft omvang.

Het hierboven in acht nemende, kom ik tot de volgende vraagstelling: “Op welke manier valt de discourswisseling wat betreft de mannelijke vriendschap, die zich tijdens de

¹² Robert Streiter, *Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama*, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 358-360.

¹³ Wendy Ellen Trevor, *Less than ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama* (onuitgegeven dissertatie, universiteit van Birmingham, 2009), 237-239.

overgang van de 16^e naar de 17^e eeuw voordeed in Engeland, terug te zien in het Engels aristocratisch drama?”

Mijn werkstuk zal bestaan uit drie delen. In een eerste hoofdstuk schep ik context betreffende de periode in kwestie, beschrijf ik om welke redenen en onder welke omstandigheden het vriendschapsideaal opkwam, behandel ik hoe het ideaal er op haar hoogtepunt uitzag en licht ik toe op welke manier het een plaats innam in het aristocratisch Engels drama. Deel twee zal specifiek in gaan op de ondergang van het ideaal. Ik zal mij hierbij deels bezighouden met het verklaren van de ondergang van het vriendschapsideaal, maar de nadruk zal liggen op een beschrijving van de manieren waarop dit fenomeen zich in het toneel uitte. Er wordt afgesloten met een conclusie waarin een zo volledig en helder mogelijk antwoord op de hoofdvraag gegeven zal worden.

Hoofdstuk 1:

Het vriendschapsideaal

Afkomst, opkomst en hoogtepunt

Het 16^e-eeuwse Engeland ontleent haar bijzonderheid aan het feit dat zij relatieve stabiliteit kende. De laatste eeuwen van de middeleeuwen, zoals die volgens de gangbare periodisering van de geschiedenis loopt van circa 1300 tot 1500, zijn de boeken in gegaan als een turbulente tijd. Ten eerste daalde de temperatuur op aarde waardoor Europa een mini-IJstijd ervoer. Oogsten mislukten en er brak hongersnood uit op ongekende schaal. Daarnaast woedde de pest, waardoor miljoenen de dood vonden, en vochten de Europese koninkrijken een reeks bloedige oorlogen uit.¹⁴ Engeland leed hevig onder de zogenaamde Rozenoorlogen waarin tussen 1455 en 1485 de koningshuizen York en Lancaster elkaar bevochten.¹⁵ Het huis Tudor, dat uiteindelijk als winnaar uit de strijd kwam, zorgde in eerste instantie niet voor rust: koning Henry VIII en zijn dochter Mary I creëerden grote religieuze onrust dat Engeland verscheurde en conflicten opleverde met andere Europese grootmachten.¹⁶

Na de onthoofding van de zogenaamde *nine days queen* Jane Grey, was het aan Hendrik's tweede dochter Elizabeth om in november 1558 de troon te bestijgen. Engeland onderging een transitie en kende een lange periode van relatieve rust en stabiliteit.¹⁷

Niet alleen omstandigheden veranderden, gedachtengoed evengoed. Zo ook ideeën over vriendschap, waar dit paper zich op richt. Volgens Robert Streiter was vriendschap in de middeleeuwen een gezworen broederschap geweest. Het hield in dat men elkaar hielp bij problemen op bijvoorbeeld financieel terrein. Deze band kenmerkte zich door afstandelijkheid en zakelijkheid. Er werden geen emotionele connotaties als affectie en intimiteit aan verbonden.¹⁸

Wendy Ellen Trevor plaatst het ontstaan van dit Engelse middeleeuwse concept van vriendschap binnen het feodalisme. Deze vriendschappen waren connecties op ongelijke

¹⁴ John McKay, *A History of Western Society* (Boston, 2011), 338.

¹⁵ Ibidem, 399-400.

¹⁶ Ibidem, 422-425.

¹⁷ Ibidem, 424-425.

¹⁸ Robert Streiter, 'Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama', *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 245-256.

basis, bijvoorbeeld tussen een kasteelheer en zijn pachters. Vandaar dat het begrip *friend* doorgaans gedefinieerd werd als ‘anything helpful’.¹⁹

In de tijd van Elizabeth’s heerschappij, kortweg de Elizabethaanse periode geheten, veranderde het idee van vriendschap fundamenteel. Om dat te verklaren, moeten we echter nog veel verder terug dan de middeleeuwen. Naar de klassieke oudheid, om precies te zijn. Het is namelijk daar, waar het 16^e-eeuwse vriendschapsdiscours haar wortels heeft.

Trevor laat in haar werk *Less than ideal?* zien dat veel van de Griekse denkers die we rekenen tot de grote namen van de geschiedenis, schreven over vriendschap tussen mannen. Plato deed dat in zijn werk *Lysis*, waarin vragen omtrent vriendschap besproken worden. Bijzonder is dat Plato hierin vriendschap gelijkstelt met liefde en begeerte. Dit was voor het Griekse denken namelijk erg ongebruikelijk.²⁰

Aristoteles’ *Ethica Nicomachea* bespreekt een groot aantal soorten vriendschappen. Hij besteedt, anders dan Plato, veel aandacht aan het nut van een vriendschap. Zo onderscheidt hij een vriendschap gebaseerd op karakter, voordeel en genot. Het nutsaspect is sterk bij de laatstgenoemde twee vormen, en onmisbaar. Zouden ze niet aanwezig zijn, dan zouden deze vriendschappen niet kunnen bestaan. Bij een vriendschap op basis van iemands deugd, iemands goede karakter, zou dat niet nodig zijn. Deze zogenaamde karaktervriendschap was voor Aristoteles dan ook als de enige ware vorm van vriendschap.²¹

Tenslotte handelt Xenophon’s *Memorabilia* deels over vriendschap, vooral over de manier waarop zijn leraar, Socrates, met zijn vrienden omging. Het gaat dan voornamelijk over dienstbaarheid binnen vriendschap, wat in het werk van Aristoteles ook aan bod komt.²²

De Romeinse staatsman Marcus Tullius Cicero baseerde in 44 V.C. zijn *Laelius de Amicitia* op bovenstaande drie werken, een eerbetoon aan zijn beste vriend Titus Pomponius Atticus, die kort daarvoor overleden was. Cicero benadrukt in zijn werk het belang van deugd in vriendschap, die essentieel is voor het (voort)bestaan van de vriendschap.²³

Het was vooral dit werk van Cicero dat werd overgenomen door Engelse humanisten, die zich verdiepten in deze klassieke geschriften. Zo kwam het ook in de Elizabethaanse

¹⁹ Wendy Ellen Trevor, ‘Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama’ (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 185.

²⁰ Ibidem, 22-27.

²¹ Ibidem, 29-31.

²² Ibidem, 22-27.

²³ Ibidem, 21.

scholen terecht. In de Engelse bronnen komen de ideeën over vriendschap vanaf 1560 steeds meer voor.²⁴

De door Trevor aangehaalde schrijver John Harington vertaalde Cicero's *Amicitia* vanuit het Frans en voorzag het van een christelijke context. Hij definieerde, in tegenstelling tot het origineel, vriendschap als een gift van God. Ook wijzigde hij het idee van het 'andere zelf'. Het klassieke model stelde dat een echte vriendschap gebaseerd was op pure deugd. Zoals één man de volledige deugd belichaamde, zo zijn vriend eveneens. Daarom was die vriend een spiegelbeeld: het 'andere zelf'. Harington maakte van het 'andere zelf' een *christelijk* 'andere zelf'. Zo werd het religieuze aspect van vriendschap in Engeland steeds groter.²⁵

Isaac Newton heeft eveneens een belangrijke bijdrage geleverd aan het vriendschapsideaal. Op dezelfde manier als Harington focuste hij zich op het toekennen van christelijke connotaties aan het vriendschapsidee. Één ziel in twee lichamen werd op deze manier één christelijke ziel in twee lichamen.²⁶

Echter, stelt Trevor, er zijn ook belangrijke verschillen tussen Harington en Newton. Laatstgenoemde was extremer in de veroordeling van vriendschappen anders dan tussen twee mannen. Deze konden nooit dezelfde pure en deugdelijke status verkrijgen. Dat werd volgens Newton vooral veroorzaakt door de vrouw, die volgens de tijdsgeest ondergeschikt was aan de man. Vriendschappen tussen twee vrouwen of tussen man en vrouw werden daarom afgedaan als irrelevant.²⁷

Ook was Newton er ten zeerste van overtuigd, meer dan Harington, dat vriendschap geen nut hoefde te hebben. Hij bedoelde dat het voor beide niets concreets, in materiële zin, op hoefde te leveren. Newton deed dat af als iets middeleeuws, zoals in de tijd van de Renaissance een groot aantal denkers alles wat zij irrelevant, slecht of barbaars achtten, als middeleeuws bestempelden. De deugd en puurheid binnen een hechte vriendschap zou toereikend zijn.²⁸

Tenslotte stelt Newton dat vriendschap zijn grenzen heeft: daden in naam van vriendschap zouden nooit het publieke of koninklijke belang mogen schaden. Gezien dat Newton dit vijftien jaar na Harington's vertaling schreef en de censuur van Elizabeth's regering in die periode sterk in intensiteit was toegenomen, is het aannemelijk dat hij

²⁴ Wendy Ellen Trevor, 'Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 22.

²⁵ Ibidem, 23-27.

²⁶ Ibidem, 23-27.

²⁷ Ibidem, 23-27.

²⁸ Ibidem, 23-27.

terughoudend was met het verheffen van het belang van vriendschap boven de vorstin of het Engelse volk in zijn geheel.²⁹

Daarnaast laat Trevor zien hoe ook John Wilkinson zich in dezelfde periode baseerde op klassieke teksten toen hij over vriendschap schreef, al richtte hij zich niet op Cicero maar op Aristoteles. Over Wilkinson zelf is zeer weinig bekend, het is vooral zijn schrijfwerk dat hem bekendheid opleverde. Dat baseerde hij op een vertaling van Aristoteles' werk door de Italiaanse schrijver Brunetto Latini uit de dertiende eeuw. Hoewel Aristoteles een vriendschap gebaseerd op nut, en dus persoonlijk gewin, bestempelde als een mindere vorm van vriendschap, legde de Italiaanse vertaling nadruk op het essentieel belang van nut in een vriendschap. Dat is daarom ook deels terug te zien in Wilkinsons werk.³⁰

Wilkinson ging verder dan Harington en Newton. Hij stelde dat een vriendschap geen gift van God was, maar iets dat God belichaamde: God is vriendschap. Dat leverde direct problemen op, omdat dit het vriendschapsidee tot iets onbereikbaars verhief. De mens kon namelijk nooit het goddelijke bereiken volgens de scherp begrenzende christelijke traditie.³¹

Het Aristotelische idee dat men een vriend moet liefhebben zoals men zichzelf liefhad, zolang die zelfliefded gezond was en niet leidde tot egoïstische gedrag, werd door Wilkinson eveneens aan het christelijke gekoppeld. Hij associeerde dit met de Bijbelse tekst uit het evangelie van Mattheüs: *“En Jezus zeide tot hem: Gij zult liefhebben den Heere, uw God, met geheel uw hart, en met geheel uw ziel, en met geheel uw verstand. Dit is het eerste en het grote gebod. En het tweede aan dit gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelfven.”*³² Deze verbintenis met de christelijke naastenliefde hield tevens in dat iemand zichzelf kon verbeteren door beïnvloedt te worden door de anders goedheid. Dat is het nutsaspect in Wilkinson's idee over vriendschap.³³

De laatste klassieke bron met betrekking tot mannelijke vriendschap, die Trevor bespreekt, is het werk van de Griekse filosoof Lucius Annaeus Seneca. Actief in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling produceerde hij een omvangrijk oeuvre van Stoïcijns georiënteerde filosofische werken. De belangrijkste waarde die Seneca toekende aan de mannelijke vriendschap, was standvastigheid. Een echte vriendschap was stabiel en

²⁹ Wendy Ellen Trevor, 'Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 23-27.

³⁰ Ibidem, 29-38.

³¹ Ibidem, 29-38.

³² Online-Bijbel, 'Mattheüs 22:34-40' <<http://www.onlinebijbel.nl/bijbelboek/Mattheus/22/34-40>> (geraadpleegd op 06-05-2016).

³³ Wendy Ellen Trevor, 'Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 29-38.

langdurig. Dat konden volgens hem alleen mannen omdat vrouwen gekenmerkt werden door onstandvastigheid.³⁴

Volgens de Stoïcijnse traditie was het belangrijk de vriendschap te testen. Pas als het niet bezweek onder extreme omstandigheden, was het een echte vriendschap te noemen. Daarbij kende het Stoïcisme een nutsaspect. Er viel persoonlijk gewin te behalen, echter alleen in de vorm van deugd. Men kon uit zijn hechte vriendschappen deugd verkrijgen. Door deugd over te dragen aan een vriend kon de gever volgens de theorie zelf ook een beter mens worden. Het Stoïcijnse idee dat het *hebben* van een vriend ondergeschikt was aan het *zijn* van een vriend, sluit hierbij aan.³⁵

Trevor laat zien hoe de klassieke bronnen en de Engelse 16^e-eeuwse bewerkingen daarvan een discours tot stand brachten dat zich diep in het Engels gedachtengoed nestelde. Streiter geeft aan dat de vriendschap tussen twee mannen diep, intiem en voor eeuwig was. Het oversteeg alle vormen liefde, zoals de erotische liefde die als kortdurend werd bestempeld. Ook was het een hoger goed dan alle andere vormen van vriendschap: alleen twee mannen konden met elkaar samensmelten, één ziel gaan delen en op deze manier zichzelf in elkaar verliezen.³⁶

Hoewel beschreven is hoe in de Renaissance klassieke teksten opnieuw tot leven werden gewekt door humanistische geleerden en andere Engelse denkers en schrijvers, geeft dit geen volledige verklaring voor de herintroductie van specifiek het vriendschapsideaal. Daarvoor is het nodig om ook de context in acht te nemen, waarin sporen aanwijsbaar zijn die zowel haar opkomst vanuit de tijdsgeest verklaren als een bepaalde behoefte in de samenleving blootleggen.

Één van die sporen brengt ons naar de aard van de Engelse samenleving van 16^e eeuw. In het beroemde werk *The Family, Sex and Marriage in England* van Lawrence Stone wordt deze beschreven als een bijzonder kille maatschappij, waarbinnen overleven een niet geringe hoeveelheid inspanning vereiste.³⁷ Hij zegt hierover: *“The violence of everyday life seems to have been accompanied by much mutual suspicion and a low general level of emotional interaction and commitment. Alienation and distrust of one’s fellow man are the predominant features of the Elizabethan and early Stuart view of*

³⁴ Wendy Ellen Trevor, ‘Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama’ (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 46-56.

³⁵ Ibidem, 46-56.

³⁶ Robert Streiter, ‘Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama’, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 351-354.

³⁷ Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (Londen, 1977), 77-79.

*human character and conduct.*³⁸ Aan het begin van dit stuk is bij de benoeming van rust en stabiliteit binnen de Engelse samenleving bewust voor het woord *relatief* gekozen. Al waren de grote oorlogen over en was de pest uitgeraasd, het was nog steeds een gewelddadige samenleving waarin wantrouwen heerste. Men had het idee op maar weinig mensen te kunnen vertrouwen.³⁹ Ook geeft Stone aan dat de familie destijds maar weinig compensatie bood, op dat gebied. Hoge kindersterfte, gearrangeerde huwelijken en een focus op het belang van status en bloedlijnen zorgden er tezamen voor dat hechte banden tussen familie- of gezinsleden, erg zeldzaam waren.⁴⁰ Stone zet dit af tegen de achttiende eeuw, waarin een verandering optrad. Familiebanden werden hechter en intiem samenleven binnen een gezin werd steeds gebruikelijker. Dit nam een deel van de kilheid binnen de samenleving weg en er ontstond, onder invloed van de Romantiek, een warmere sfeer. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat het wat dit betreft vooral om de hogere klassen binnen de samenleving ging.⁴¹

In de 16^e-eeuwse Engelse maatschappij, waarin een man maar weinig mensen kon vertrouwen, ontstond volgens Stone een roep om een betrouwbare vriend waarop men kon rekenen.⁴² Dit blijkt uit een voorbeeld dat hij geeft van Sir William Wentworth, een aristocraat die in zijn brief advies geeft aan zijn zoon, de destijds toekomstige graaf van Stafford. Hij adviseert: “Be very careful to govern your tongue, and never speak in open places all you think”.⁴³ Wentworth stelt vervolgens dat een man in principe zijn vrouw in vertrouwen zou kunnen nemen “if they can keep council”, maar raadt dat ook direct af: “as few women can”.⁴⁴ Het beste, volgens Wentworth, is om een “private, faithful friend”⁴⁵ te hebben. Tegen hem kan men opener zijn en iemand kan op hem rekenen.⁴⁶

Trevor beaamt Stone's verhaal en voegt daaraan toe dat binnen de Engelse aristocratie sterk het idee heerste dat het vriendschapsideaal voor stabiliteit en eenheid te zorgen na de verscheurende godsdiensttwisten tijdens de heerschappij van Henry VIII en zijn dochter Mary I, daarna.⁴⁷ Ze haalt de Engelse vertaler Arthur Golding aan, die over vriendschap het volgende schreef: “*For in what other thing have wee so muche saferie, as in helping one another with mutuall freendlynes? Through this onely one intercourse of good turnes,*

³⁸ Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (Londen, 1977), 78.

³⁹ *Ibidem*, 77-79.

⁴⁰ *Ibidem*, 69-70.

⁴¹ *Ibidem*, 81-82.

⁴² *Ibidem*, 77-79.

⁴³ *Ibidem*, 78.

⁴⁴ *Ibidem*, 78.

⁴⁵ *Ibidem*, 78.

⁴⁶ *Ibidem*, 78.

⁴⁷ Wendy Ellen Trevor, ‘Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama’ (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 68-70.

*our life is both better furnished, & better fenced ageinst sodein assaultes. Put everyman too himself alone, and what are wee?*⁴⁸ Het was tijd voor verzoening, elkaar te helpen en samen sterk te staan, was het idee.⁴⁹

Met deze theorie in het achterhoofd valt beter te begrijpen waarom het idee van een hechte, intieme en stabiele vriendschap een groot deel van de hogere rangen van de Engelse maatschappij zo aansprak, en hoe het ideaal in praktijk werd gebracht. Het is één van de factoren die een populair vriendschapsdiscours in 16^e-eeuws Engeland van een contextuele verklaring voorziet.

Een tweede aspect dat een licht werpt op het ontstaan van ideeën omtrent vriendschap, wordt besproken door Trevor en draait om de positie van de vrouw. In de 16^e eeuw was het beeld dat van haar bestond geenszins positief. Ze werd niet in staat geacht zelf na te denken, zou instabiel zijn, zwak en bovendien de oorzaak van de zondeval (Eva). Vrouwen waren daarbij ook uitgesloten van conversaties met mannen.⁵⁰

In de theorie omtrent het vriendschapsdiscours van destijds komt dit beeld van de vrouw dan ook sterk terug. De al eerder besproken Griekse filosoof Seneca zag de mannelijke standvastigheid als ideaal, in contrast met de vrouwelijke onstandvastigheid.⁵¹ Isaac Newton zette zijn beeld van mannelijke vriendschap als de grootste en meest pure vorm van deugd, scherp af tegen vriendschappen waar een vrouw onderdeel van was. Die zou vanwege haar zwakheid en natuurlijke zondigheid nooit dat niveau kunnen bereiken.⁵²

In de idealistische verhalen met mannelijke vriendschappen in de hoofdrol zien we dit denken over de vrouw sterk terug. In Streiter's *Cicero on Stage* wordt het voorbeeld gegeven van Shakespeare's *The Two Gentleman from Verona*, waar Valentine zijn geliefde Silvia aanbiedt aan zijn beste vriend Proteus.⁵³

Op deze manier valt de opkomst van het mannelijk vriendschapsidee ook te verklaren vanuit een dominante mannencultuur, waarin geen plaats was voor de vrouw. Het beantwoordt de vraag waarom specifiek de mannelijke vriendschap zo'n bijzondere status kreeg.

⁴⁸ Wendy Ellen Trevor, 'Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 68.

⁴⁹ Ibidem, 68-70.

⁵⁰ Ibidem, 136-142.

⁵¹ Ibidem, 46-56.

⁵² Ibidem, 23-27.

⁵³ Robert Streiter, 'Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama', *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 360.

Het vriendschapsideaal kreeg vanaf het midden van de 16^e eeuw een belangrijke plaats binnen het Elizabethaans theater. Destijds was het Engels toneel een plaats met meer vrijheid dan de rest van de maatschappij. Kastan en Stallybras geven aan dat er controversieel en excessief gedachtengoed kon worden geuit. Natuurlijk waren er nog steeds scherpe grenzen. Het drama gaf in deze periode vaak een extreme en fantasieachtige weergave van de werkelijkheid.⁵⁴ Tegelijkertijd waren er ook grote groepen die zich actief tegen het theater verzetten. Jeremy Lopez beschrijft hoe zij stelden dat het drama zorgde voor het begaan van zonden, onzedelijkheid, heiligschennis en ridiculisering van het koningshuis. Verschillende zogenaamde *anti-theatrical tracts* deden de ronde.⁵⁵

In de theatrale weergave van het vriendschapsideaal zoals beschreven door Braithwaite en Dorke, komen een aantal zaken sterk naar voren. Ten eerste is er een sterke opofferingsgezindheid. Vrienden zijn bereid hun leven voor elkaar te geven. Echter, alleen in uiterste noodgevallen. De in het Engels drama meest gebruikte setting om deze bereidheid uit te beelden, is een publieke executie. Daarbij biedt een vriend van de veroordeelde aan om in zijn plaats te sterven. Daarnaast is een vriendschap standvastig. Dat wil zeggen: echte vrienden blijven elkaar in voor- en tegenspoed steunen.⁵⁶

Trevor noemt als 'hoofdzonden' van de ideale vriendschap, binnen het drama, ontrouw en ondankbaarheid. Het breken van het vertrouwen dat een vriend in je heeft of het niet tonen van dankbaarheid voor dat wat een vriend je geeft, wordt in het Engels drama hoog opgenomen. Het wordt aangeduid als een ernstig vergrijp en streng bestraft. Ook extreme eigenliefde (ijdelheid) wordt niet gewaardeerd, vooral niet als iemand hierdoor zijn vriend verwaarloost.

Laura Levine beschrijft in haar artikel, dat onder andere theatraliteit in de betreffende periode behandelt, een sterk geloof in het idee dat '*watching leads inevitably to doing*'.⁵⁷ Dit houdt in dat als het publiek naar een bepaalde voorstelling kijkt, zij zich zouden gaan gedragen zoals de personages die in het stuk voorkomen.⁵⁸

Het ging echter nog een stap verder. Sommigen richtten zich namelijk op de acteurs, keerden de redenering om en vervingen 'watching' door 'being'. 'Doing', zoals de acteurs

⁵⁴ D. Kastan, P. Stallybras, *Staging the Renaissance: Reinterpretations of Elizabethan and Jacobean Drama* (Londen, 1991), 80-81.

⁵⁵ Jeremy Lopez, *Theatrical convention audience response in early modern drama* (Cambridge, 2003), 19-34.

⁵⁶ Wendy Ellen Trevor, 'Less than Ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 75-91.

⁵⁷ Laura Levine, 'Men in Women's Clothing: Anti-theatricality and Effeminization from 1597 to 1642', *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts* 28/1 (1986), 124.

⁵⁸ *Ibidem*, 125-125.

deden die de personages vertolkten, zou leiden tot 'being'. De acteurs zouden de personages worden die ze speelden.⁵⁹

Verschillende auteurs van zogenaamde vriendschapstukken, spraken deze ideeën erg aan. Het droeg bij aan het de hoop door middel van drama het vriendschapsideaal in werkelijkheid te kunnen realiseren.⁶⁰

Het vriendschapsideaal, dat in de 16^e eeuw een omvangrijke rol speelde in de Engelse samenleving en op het toneel, onderging rond de eeuwwisseling een grote transitie. Het was op dit moment over haar hoogtepunt heen, en begon in te storten. In het tweede deel zal deze ondergang besproken worden. Ik zal daarbij verschillende factoren bespreken die hiermee in verbinding staan en daarnaast eigen onderzoek presenteren dat samen met de bestaande theorie in een zo volledig en nauwkeurig antwoord poogt te voorzien op de vraag waarom en op welke manier het vriendschapsideaal ten onder ging.

⁵⁹ Ibidem, 124-125.

⁶⁰ Ibidem, 124-125.

Hoofdstuk 2:

Verandering en verschuiving

Het einde van het vriendschapsideaal

Het is opmerkelijk te noemen, dat van een onderwerp dat zo ruim besproken is, een groot deel nog steeds omgeven is door vraagtekens. Er is enorm veel geschreven over de opkomst en het hoogtepunt van het vriendschapsideaal, wat het voor mij mogelijk maakte dit in het eerste deel zo volledig en uitgebreid uiteen te zetten. Over wat er rond de eeuwwisseling van 1500 naar 1600 gebeurde, is relatief weinig bekend. Zoals gezegd heeft slechts een zeer beperkt aantal wetenschappers zich uitgelaten over het ‘waarom’ van de ondergang van het vriendschapsideaal. Nóg minder hebben zich ermee beziggehouden wat er specifiek veranderde en hoe dat in het drama terug valt te zien.

Zoals in de inleiding werd uitgelegd, is het enige wetenschappelijke werk dat zich met dit laatste specifiek bezighoudt, dat van L.J. Mills. Hij analyseert in *The Friendship Theme in Orrery's Plays* de toneelstukken van de zeventiende-eeuwse schrijver Roger Boyle, graaf van Orrery. In deze stukken zit het vriendschapsideaal verwerkt, waardoor Mills deze werken met toneelstukken uit het verleden kan vergelijken en kan zien hoe de overgang van het Elizabethaanse naar het Stuart-drama vorm kreeg in de praktijk. Helaas is het werk afkomstig uit 1938, wat erg oud is voor een werk binnen een discipline waarin zienswijzen en invalshoeken snel veranderen. Daarbij zijn de veranderingen die Mills beschrijft betrekkelijk subtiel en gaan ze niet specifiek in op de ondergang van het vriendschapsideaal. Tenslotte focust Mills zich slechts op de werken van Boyle.

Het onderzoek dat ik heb verricht voor dit project, komt deels overeen met hetgeen Mills in het verleden publiceerde. Toch wijkt het ook sterk af van zijn werkwijze. Weliswaar betreft het een vergelijking van werken uit de periode vóór 1572 (vroeg periode), met toneelstukken die gecreëerd werden in de periode van 1590 tot 1610 (late periode). Het nieuwe aan mijn onderzoek is echter, in de eerste plaats, dat ik mij specifiek richt op de ondergang van het vriendschapsideaal. Kort gezegd werk ik vanuit een probleemstelling. Ten tweede richt ik mij op meerdere auteurs. Ik heb er bewust voor gekozen twee verschillende auteurs van vóór de transitie te behandelen en eveneens twee auteurs die hun werken schreven na de transitie. Tenslotte onderscheidt mijn werk zich door een breed scala aan invalshoeken te behandelen. Er wordt onder andere gekeken naar

verhaalstructuur, wat daarbinnen wel en juist niet gebeurt. Daarbij kijk ik ook naar de moraal van het stuk, wat de auteur ermee duidelijk wil maken, voor zover deze duidelijk wordt uit het werk. Tenslotte besteed ik aandacht aan de positie die het vriendschapsideaal inneemt binnen het werk. Belichaamt deze het hoofdthema van het toneelstuk of speelt het slechts op de achtergrond? Ik zal in de eerste plaats, met behulp van de resultaten van mijn eigen onderzoek, de waarom-vraag met betrekking tot de ondergang van het vriendschapsideaal bespreken. Dit door op een aantal historici te reageren die daar reeds uitspraken over deden. De nadruk zal echter niet liggen op het louter verklaren van de ondergang. In plaats daarvan richt ik mij op de verschillende manieren waarop de ondergang in kwestie terug te zien is in het Engelse drama, wat het specifiek betekende voor het toneel dus.

Mijn keuze, wat betreft toneelstukken vóór de transitie is gevallen op de twee meest vooraanstaande werken van destijds, waarin het vriendschapsideaal evident aanwezig is. Ten eerste *Damon and Pithias*, het beroemde werk van de bekende toneelschrijver Richard Edwards, uit 1571. Het is het enige toneelstuk van deze auteur dat niet verloren is gegaan en genoot destijds grote populariteit. Het vertelt het uit de klassieke oudheid stammende verhaal van de Griekse vrienden Damon en Pithias die tijdens hun reis in Syracuse belanden. Kort nadat zij gearriveerd zijn wordt Damon beschuldigd van hoogverraad door de valse hoveling Carisophus. Er volgt een doodvonnis voor Damon, die daarop de regerende tiran Dionisius vraagt nog eenmaal naar huis terug te mogen keren om afscheid te nemen van zijn familie en vrienden. Pithias schiet hem daarbij te hulp door aan te bieden garant te staan voor zijn terugkomst. Keert Damon niet terug, dan zal Pithias in zijn plaats onthoofd worden. Als een tijd later de dag aanbreekt dat Damon terug had moeten zijn, maakt de beul zich klaar om Pithias terecht te stellen. Dan verschijnt Damon echter toch ineens ten tonele. Er ontstaat een discussie waarbij Pithias en Damon zich beiden ten zeerste bereid tonen voor elkaar te sterven. Uit ontroering schenkt de tiran hen uiteindelijk allebei de vrijheid.⁶¹

Het tweede werk, John Foxe's *Titus et Gesippus*, draait deels om hetzelfde principe. Het werk werd in 1545 geschreven. Foxe was historicus, maar gaf als universiteitsdocent ook colleges logica. Zijn werk is een vertelling dat eveneens haar wortels heeft in de klassieke oudheid. Foxe schreef in het Latijn. Het verhaal begint met Titus die aan zijn bediende opbiecht dat hij hevig verliefd is op de verloofde van zijn vriend Gesippus, genaamd Sempronia. Zonder haar, zo zegt hij, zou hij niet kunnen leven. In het geheim vertelt de

⁶¹ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfullest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571).

bediende dit aan Gesippus, die vervolgens zijn aanstaande bruid aan Titus schenkt. Titus trouwt in Gesippus' kleren met Sempronia. Wanneer hij vervolgens het bericht krijgt dat zijn vader gestorven is in Rome en hij diens functie als consul per direct over moet nemen, begint hij meteen aan zijn reis. Gesippus voelt zich verraden. Ondertussen komt het schandaal uit en wordt hij uit de stad verbannen. Ook hij besluit daarop naar Rome te reizen. Daar wordt hem door een misverstand de schuld van een aanval op een rijke boer in de schoenen geschoven, waarna het doodvonnis wordt opgelegd. Wanneer Titus doorheeft dat het om zijn vriend Gesippus gaat, bekent hij schuld aan de aanval en eist hij, dat hij ter dood zal worden gebracht in plaats van zijn vriend. Gesippus probeert dat vervolgens weer om te keren, door ook schuld te bekennen waar hij eerst ontkende. De vriendschap tussen de twee ontroert de échte schuldige, die ook aanwezig is, op een dergelijke manier, dat hij schuld bekent. Uiteindelijk worden de drie de mannen vrijgesproken door de tweede consul, waarna Gesippus met zijn grote liefde Pamphila trouwt, die Titus naar Rome had laten overbrengen.⁶²

Voor de analyse van het drama na de transitie heb ik eveneens twee vooraanstaande stukken geanalyseerd, maar dan in de periode 1590-1610. Ten eerste selecteerde ik *A Woman Killed With Kindness*. Dit beroemde stuk van toneelschrijver en acteur Thomas Heywood wordt gezien als één van de hoogtepunten van het Engelse drama ten tijde van de renaissance. Het werd uitgegeven in 1607 en omvat het verhaal van Mr. en Mistress Frankford, een getrouwd stel. Mr. Wendoll, Frankford's beste vriend, wordt door hem in huis genomen, waar hij van alle luxe gebruik mag maken. In het geheim heeft Wendoll het gemunt op Mistress Frankford, Anne. Hij worstelt met zijn hevige verliefdheid omdat hij zijn vriend niet wil bedriegen. Uiteindelijk geeft hij toch toe aan zijn begeerte en Anne gaat hierin mee. Nicholas, een bediende, licht Frankford in en die besluit hen met een list te betrappen. Als dat gebeurt, vermoordt Frankford zijn vriend bijna en dwingt hem te vertrekken en voor eeuwig weg te blijven. Anne verbant hij naar zijn zomerresidentie. Zij besluit als boetedoening zichzelf uit te hongeren. Uiteindelijk vergeeft Frankford haar, waarna zij vredig sterft.⁶³

Tenslotte heb ik *Arden of Feversham* geanalyseerd, uitgegeven in 1592. Het bijzondere aan dit stuk is dat het gerekend wordt tot de meesterwerken uit de Engelse renaissance, terwijl de auteur nog altijd onbekend is. Onderzoeken leidden tot het toeschrijven van het stuk aan contemporaine toneelschrijvers als Marlow, Kyd en zelfs Shakespeare. Het

⁶² John Foxe, Titus et Gesippus, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973).

⁶³ Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971).

verhaal is gebaseerd op een delict dat zich daadwerkelijk rondom Feversham heeft afgespeeld. Het betreft een vertelling dat zich centreert rondom Thomas Arden, diens vriend Franklin, en zijn vrouw Alice. Buiten Thomas' weten heeft Alice een minnaar, Mosbie. Die is echter vooral uit op Thomas' bezittingen en probeert dat via diens vrouw te verkrijgen. Samen smeden Mosbie en Alice een plan om Thomas om te brengen. Ze schakelen daar verschillende personen voor in. Een aantal keren ontsnapt Thomas ternauwernood aan de dood, telkens vanwege een komische en toevallige samenloop van omstandigheden. Uiteindelijk wordt hij in zijn eigen huis met messteken om het leven gebracht. Wanneer hij en zijn helpers het lijk op een nabijgelegen akker willen achterlaten, worden ze betrapt. De sneeuw valt namelijk niet snel genoeg om hun voetsporen tijdig uit te wissen. Ondertussen vindt Franklin thuis het moordwapen. Alice, Mosbie en sommigen van de helpers worden gearresteerd en ter dood veroordeeld.⁶⁴

Nu zal ik als volgt de weinige auteurs die zich specifiek uitlieten over de ondergang van het vriendschapsideaal de revue laten passeren. Te beginnen met Robert Streiter. In zijn stuk *Cicero on Stage* noemt hij twee redenen waarom het vriendschapsideaal uiteindelijk faalde. Ten eerste vanwege het ontbreken van spanning en conflict in de vriendschapsstukken. Volgens Streiter werd het klassieke model zo krampachtig nagevolgd, dat het verhaal en de ontknoping in stukken als *Damon and Pithias* en *Titus et Gesippus* erg voorspelbaar was. Daaruit zorgde een focus op het morele aspect ervoor dat toeschouwers de stukken vaak als saai bestempelden.⁶⁵

Vanuit mijn onderzoek kan ik Streiters eerste argument beamen. Hij heeft er gelijk in dat de werken *Damon and Pithias* en *Titus et Gesippus* sterk het klassieke model volgen en daardoor erg voorspelbaar zijn. Het morele aspect, de boodschap dat echte vriendschap alles overwint, ligt er erg dik bovenop en doet daarmee eventuele spanning en grilligheid teniet.

De belangrijkste reden voor het uiteindelijke falen van het ideaal is volgens hem echter dat het verschil tussen fantasie en realiteit te groot was. Wat op het toneel werd opgevoerd, bleek in het echt niet uitvoerbaar. Mannen konden uiteraard niet één ziel delen en bleken ook niet geheel vrij van egoïsme en ambitie te kunnen leven. Streiter brengt het onder woorden als een mislukt experiment van auteurs om het klassieke vriendschapsideaal nieuw leven in te blazen.⁶⁶

⁶⁴ Arden of Feversham, in: T.W. Craik, *Minor Elizabethan Tragedies* (Londen, 1974).

⁶⁵ Robert Streiter, 'Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama', *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 358-360.

⁶⁶ *Ibidem*, 358-360.

Bij dit argument sluit Trevor zich aan. Zij legt in haar boek *Less than Ideal?* uit dat de mannelijke vriendschap tot zo een hoog niveau verheven werd, dat mannen het ideaal meer zagen als een streven dan als iets dat ook persé bereikt moest worden. Ze haalt een citaat van schrijver Walter Dorke aan uit 1589, om dat te laten zien: “*A man may as soone see a black swan as finde out a faithfull friend*”.⁶⁷

Mijn onderzoek bevestigt ook dit punt dat Trevor en Streiter maken, namelijk dat de vriendschappen zoals die in de toneelstukken die ik analyseerde voorkomen, haast niet te realiseren zijn. In *Titus et Gesippus* stelt Gesippus bijvoorbeeld zonder enige twijfel zijn aanstaande bruid aan Titus ter beschikking, omdat Titus' geluk volgens Gesippus onlosmakelijk verbonden is met zijn eigen geluk.⁶⁸ In *Damon and Pithias* zijn de twee vrienden zo vereerd om zichzelf op te offeren voor de ander, dat ze één voor één de beul smeken om hen terecht te stellen.⁶⁹ Zulke dramatische en uitzonderlijke situaties komen in de realiteit natuurlijk nauwelijks voor. Dat maakt het argument aannemelijk dat de onuitvoerbaarheid de vriendschap fataal werd.

Een andersoortige door mij bestudeerde bron wijst in dezelfde richting. *The Book Named the Governour*, geschreven door de Engelse diplomaat en wetenschapper Thomas Elyot, waarschuwde in 1531 al voor de onuitvoerbaarheid van het vriendschapsideaal. Het boek was erop gericht de staatmannen van Henry VIII voor te schrijven hoe zij zich dienden te gedragen, wat zij wel en vooral niet na moesten streven, etc. Dat was dus nog ruim vóór het ideaal haar hoogtepunt bereikte in de tijd van Elizabeth I. Het bijzondere aan het boek is dat het toont hoe het ideaal in opbloei is, maar ook laat zien hoe al vanaf het begin twijfel bestond over het gedachtegoed met betrekking tot vriendschap. Elyot omschrijft ideale vriendschap hierin als “*an entire consent of wills and desires*”.⁷⁰ Zijn doel met het werk wordt duidelijk met de uitspraak dat “*it may be an inducement to good men, to seek for persons like themselves, towards whom they may practice friendship*”.⁷¹ Direct voegt hij daaraan toe dat de kans op ideale vriendschappen in de realiteit zeer klein is. Ideale vriendschap onder stervelingen, zo stelt hij, is zeldzaam vanwege hebzucht en ambitie.⁷² Opnieuw lijkt een bron het punt van Streiter en Trevor te bevestigen. Ik concludeer uit dit alles dat de onuitvoerbaarheid van het vriendschapsideaal een probleem was waarvan

⁶⁷ Robert Streiter, ‘Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama’, *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005), 74.

⁶⁸ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 99-100.

⁶⁹ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfullest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571). 50-51.

⁷⁰ Thomas Elyot, *The Book Named The Governour*, red. John Hernaman (Londen, 1834), 150.

⁷¹ *Ibidem*, 148.

⁷² *Ibidem*, 148.

de 16^e-eeuwse Engelse aristocratie op de hoogte was en dat dit waarschijnlijk een aanzienlijke rol heeft gehad in haar neergang.

Dan nu de resultaten van mijn eigen onderzoek wat betreft de specifieke weerslag van de ondergang van het vriendschapsideaal op het Engels drama. Ik zal een veelvoud aan relevante aspecten behandelen met betrekking tot de in de stukken voorkomende vriendschappen. Zij bieden de mogelijkheid tot het achterhalen van de positie en intensiteit van vriendschap binnen toneelstukken uit de twee behandelde perioden.

Eén zeer belangrijk aspect is het opofferingsideaal. In zowel *Damon and Pithias* (1571) als *Titus et Gesippus* (1545) is dit aspect onmiskenbaar aanwezig. Als Damon bijvoorbeeld gevangengenomen is en hij de heersende tiran verzoekt nog eenmaal zijn familie en vrienden op te mogen zoeken, biedt Pithias zonder enige twijfel aan om garant voor zijn terugkeer te staan: *“Damon hath a frinde, that loves him better then his owne life, will doo to his ende: Take mee, Oh mightie Kinge, my lyfe I pawne for his, strike off my head, if Damon hapt at his day to misse”*.⁷³

Wanneer het moment is aangebroken dat Pithias in Damon's plaats geëxecuteerd gaat worden, keert Damon terug. Pithias is hierdoor erg teleurgesteld. Hij had gewild dat de executie al had plaatsgevonden: *“Oh thou cruell minnister, why dodst not thou thine office, did not I bidde thee make hast in any wyse?”*⁷⁴ Wanneer Pithias vervolgens nog meer aandringt hem alsnog te executeren, werpt Damon tegen dat Pithias daarmee een afspraak niet nakomt (namelijk dat Pithias zich alleen zou opofferen als Damon niet terug zou keren), en dat dat tegen het idee van vriendschap in gaat: *“Will you now overthwart mee whiche heretofore so well did agree?”*⁷⁵ Pithias houdt echter vol dat het een eer is om te mogen sterven voor zijn vriend en dat hij Damon's toestemming daarvoor als een gift zou ervaren: *“Let mee performe the promise I made for thee. Let mee die for thee. (...) This small request graunt me, I shall never aske thee more, my desire is but frindly: Doo me this honour, that fame may reporte triumphantly, That Pithias for his friend Damon was contented to die.”*⁷⁶

Het opofferingsideaal speelt dus een centrale rol in het verhaal. Het volgt sterk het klassieke ideaal dat vrienden zich zonder twijfel moeten opofferen voor elkaar. In *Titus et Gesippus* speelt zich iets soortgelijks af. Wanneer Titus erachter komt dat het om zijn vriend gaat die de doodstraf boven het hoofd hangt, neemt hij direct de schuld op zich voor

⁷³ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfulllest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571), 26.

⁷⁴ *Ibidem*, 50.

⁷⁵ *Ibidem*, 51.

⁷⁶ *Ibidem*, 51.

een misdaad die zij beiden niet begaan hebben: *“I declare him to be innocent! I committed the robbery. I struck down that rich man”*.⁷⁷ Direct reageert Gesippus: *“Consul, it’s not fair that what someone has not deserved should be turned against him for punishment. The fault is truly mine”*.⁷⁸ Als de inmiddels zeer verwarde consul heeft overlegd met zijn meerderen en terugkeert om de knoop door te hakken, treedt de échte dader naar voren: Martius. Na zijn bekentenis stelt hij: *“Consul, though I had this all arranged and could certainly get away with it even now, yet because of the great friendship of these two I am so moved to pity that I could never bring my spirit to do it”*.⁷⁹

Vriendschap betekent in beide stukken dat men bereid is zichzelf op te offeren voor de ander. De auteurs creëren een situatie waarin dit ideaal vol tot uiting kan komen en waarmee zij de kracht en standvastigheid van de vriendschap aan kunnen tonen.

Er is ook een tweede manier waarop dit opofferingsideaal tot uiting komt. Deze zit verwerkt in *Titus et Gesippus*. Titus is hierin verliefd op de verloofde van Gesippus, Sempronia. Wanneer Gesippus dit via Titus’ bediende hoort (tegen diens instructie in), stelt hij direct zijn bruid aan zijn vriend ter beschikking: *“If he is so smitten with love that he must die without her, I am not such a coundrel, Phormio (bediende van Titus, KH), that I would ever allow his safety to be locked up in a prison of my joys. He must have her”*.⁸⁰ Vrienden geven hier dus niet alleen hun leven voor elkaar, maar offeren ook hun eigen geluk op om de ander te redden of gelukkig te maken.

Dit alles staat in schril contrast met de overige twee toneelstukken die ik analyseerde, uit een latere periode. *Arden of Feversham* (1592) en *A Woman Killed with Kindness* (1607) blijven namelijk totaal verstoken van het opofferingsideaal. We zien op zijn hoogst generositeit, zoals Mr. Frankford in *A Woman killed with Kindness* al zijn bezittingen aan zijn vriend Mr. Wendoll ter beschikking stelt: *“Please you to use my table and my purse, they are yours. (...) Choose of my men which shall attend you, and he is yours”*.⁸¹ In beide stukken worden nauwelijks situaties gecreëerd waar opoffering überhaupt tot de mogelijkheden behoort. Als dat wel gebeurt, dan kiezen de personages ervoor dat niet te doen. In *A Woman killed with Kindness* aast Mr. Wendoll op Frankford’s vrouw Anne. Frankford offert zijn eigen geluk niet op om Wendoll te verblijden. Op zijn beurt probeert hij niet om zijn begeerten te bedwingen. In plaats daarvan verleidt hij haar en zegt daarover: *“My jocund soul is joyful above measure. I’ll be profuse in Frankford’s richest*

⁷⁷ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 181.

⁷⁸ *Ibidem*, 181.

⁷⁹ *Ibidem*, 189.

⁸⁰ *Ibidem*, 95.

⁸¹ Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971), 23.

treasure”.⁸² Een totaal verschil met *Titus en Gesippus*, waarin Titus, brandend van verlangen, toch trouw blijft aan zijn vriend: “*But because of my friend Titus, I would never do that*”.⁸³

Het opofferingsideaal dat in de periode vóór 1572 erg sterk was en in het drama vaak op verschillende manieren benadrukt werd om het vriendschapsideaal van overtuigingskracht te voorzien, lijkt na 1590 totaal verdwenen te zijn. De auteurs creëren niet langer situaties waarin dit voorkomt en als zij dit wel doen laten hun personages het afweten. Zij maken dan egoïstische keuzes en zijn niet bezorgd over eventuele consequenties voor hun vrienden. Dit wijst op een grote verzwakking van het vriendschapsideaal in het drama en een sterke afwijking van het klassieke model.

Een tweede aspect betreft breuken in de vriendschap. Op het hoogtepunt van het vriendschapsideaal waren breuken in de vriendschap ondenkbaar. Dat komt sterk terug in *Damon and Pithias* en *Titus et Gesippus*, waarbij geen sprake is van serieuze breuken in de vriendschap. De vrienden lijken het altijd eens te zijn en zijn bereid zoveel voor elkaar te geven, waardoor de stukken nagenoeg vreemd zijn van conflicten. Het is opmerkelijk dat het enige conflict tussen Damon en Pithias juist ontstaat op het moment dat zij proberen elkaars leven te redden. Wanneer Pithias volhoudt dat hij zal sterven in plaats van Damon, wijst hij hem er op dat zij het dan oneens zijn met elkaar: “Ah my Pithias, shall we now breake the bondes of Amitie?”⁸⁴ Er is echter geen sprake van een echt geschil tussen de twee. Zij proberen slechts elkaars leven te redden en gaan daarvoor tot het uiterste.

In *Titus en Gesippus* ontstaat een wat groter conflict, maar deze leidt eveneens niet tot een serieuze breuk tussen de twee vrienden en maakt juist het vriendschapsideaal nóg overtuigender. Wanneer Titus noodgedwongen halsoverkop naar Rome vertrekt, nadat hij getrouwd is met zijn vriend's ex-verloofde, voelt Gesippus zich bedrogen omdat hij niet weet dat Titus genoodzaakt was te vertrekken. Wanneer zij door een eerder beschreven samenloop van omstandigheden in Rome opnieuw tegenover elkaar komen te staan en de consul hem vraagt of hij geen vrienden heeft in Rome, zegt hij: “I was gracious to an ungrateful man. (...) I thought I did.”⁸⁵ Wanneer de waarheid later aan het licht komt, is de vriendschap echter direct weer in volle glorie hersteld. Dat maakt duidelijk dat de

⁸² Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971), 69.

⁸³ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 85.

⁸⁴ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfulllest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571), 51.

⁸⁵ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 85.

auteur het conflict creëert op basis van een misverstand om daarmee de kracht van, en het vertrouwen binnen, de vriendschap tussen Titus en Gesippus aan te duiden. Het conflict leidt namelijk niet tot een definitieve breuk, omdat de vrienden het vertrouwen in elkaar niet verloren zijn.

Het als vrienden niet langer bij elkaar zijn was eveneens onmogelijk binnen het drama van destijds. Vooral het verhaal *Damon and Pithias* houdt sterk vast aan het idee dat het einde van de vriendschap, het einde is van het leven van allebei. Wanneer Pithias het nieuws krijgt dat Damon ter dood veroordeeld is, zegt hij: "Then how neare is my death al so?"⁸⁶ Ook roept Pithias, nadat Damon op het laatste moment ineens bij het schavot verschijnt, tegen de beul: "*Hast thou spared to kill me once that I may die twyse: Not to die for my friend, is present death to me, and alas, shall I see my sweet Damon, slaine before my face: what double death is this?*"⁸⁷ Hij bedoelt hiermee dat hij tweemaal zal sterven: eenmaal omdat hij niet mag sterven voor zijn vriend en een tweede maal omdat hij moet aanzien hoe zijn vriend wordt terechtgesteld.

Opnieuw is er een groot contrast met het toneel uit de latere periode. Ten eerste wordt duidelijk dat breuken in de vriendschap gemakkelijker ontstaan en ook vaker het einde van de vriendschap betekenen. Een goed voorbeeld is de vriendschap tussen Frankford en Wendoll in *A Woman Killed with Kindness*. Wanneer Frankford heeft ontdekt dat Wendoll zijn vrouw Anne heeft verleid, staat in het script van het stuk de volgende situatie beschreven: '*Enter Wendoll, running over the stage in a night gown, he (Frankford) after him with his sword drawn*'.⁸⁸ Er vindt uiteindelijk geen moord plaats vanwege een bediende die hem tegenhoudt. Vervolgens spreekt Frankford: "*Go villain, and my wrong sit on thy soul, as heavy as this grief doth upon mine.*"⁸⁹ Hetgeen dat eerder ondenkbaar was, wordt hier werkelijkheid. Iemand probeert zijn vriend te vermoorden en beveelt hem daarna om te vertrekken en nooit meer terug te keren.

Daarmee wordt ook iets anders duidelijk: het is nu mogelijk dat vrienden uit elkaar gaan en afzonderlijk van elkaar verder leven. Frankford spreekt weliswaar zijn *grief* uit voor wat heeft plaatsgevonden, maar gaat wel verder met zijn leven nadat hij Wendoll heeft verbannen.

Dit is eveneens van toepassing op *Arden of Feversham* uit 1592, al dan niet op een andere manier. Tegen het einde van het verhaal wordt Thomas Arden vermoord door het complot van zijn vrouw Alice en diens minnaar Mosbie. De manier waarop zijn vriend Franklin

⁸⁶ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfullest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571), 21.

⁸⁷ *Ibidem*, 50

⁸⁸ Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971), 74.

⁸⁹ *Ibidem*, 75.

hierop reageert is betrekkelijk koel. Hij zegt bijvoorbeeld niets over verdriet, woede of wanhoop. Wel ontmaskert hij het complot en ziet hij erop toe dat zij worden ingerekend. In het epiloog, ook door Franklin verkondigd, is dezelfde kilheid te bemerken: *“Gentleman, we hope you’ll pardon this naked tragedy, wherein no filéd points are foisted in, to make it gracious to the ear or eye: For simple truth is gracious enough, and needs no other points of glozing (= verbloemend, KH) stuff”*.⁹⁰ Uit dit alles is op te maken dat het toneel zich inmiddels meer was gaan richten op de realiteit. Het rekende af met onrealistische zaken en zo ook met onrealistische vriendschappen. Daarvoor kwamen meer realistische vriendschappen in de plaats, waarbinnen dus wél conflicten en breuken konden ontstaan. Ook is duidelijk dat vrienden in deze perioden niet van elkaar afhankelijk zijn. Als het moet kunnen zij als individu verder leven. Dat wijst opnieuw op een afname van de intensiteit waarmee het vriendschapsideaal werd gepresenteerd. Ook betekende deze verandering een verdere verwijdering van het klassieke model.

Een meer subtiel contrast tussen de toneelstukken uit de vroege en late periode, maar niet onbelangrijk, is het verschil in de omgang met het idee van één ziel in twee lichamen. Dit idee behoorde tot de grondlagen van het klassieke model van vriendschap. Het verschil in kwestie is simpel: in de vroege periode (tot 1572) is het gedachtengoed evident aanwezig, in de late periode lijkt het aan het verdwijnen te zijn. *Damon and Pithias* refereert verschillende malen naar het idee. Bediende Stephano beargumenteert bijvoorbeeld waarom hij twee meesters tegelijk kan dienen en ook aan beiden even trouw kan zijn: *“All one in effecte, all one in their goyng, all one in their study, all one in their doing. These gentleman both, being of one condition. (...) I think they have but one hart betwene them”*.⁹¹ Even later benoemt Pithias dit ook: *“True friends should be two in body: but one in mind. As it were on transformed in another. (...) When I am alone, I forget I am, me thinke I am Damon”*.⁹²

Ook in *Titus et Gesippus* is het idee aanwezig. Nadat Gesippus zijn vrouw aan Titus ter beschikking heeft gesteld, spreekt hij richting het publiek: *“Maybe someone will think I’ve handled this too timidly because I’ve just been so servile to Titus in handing over my wife. Really it’s nothing more than if she had married me, for Titus and I have an absolutely*

⁹⁰ Arden of Feversham, in: T.W. Craik, *Minor Elizabethan Tragedies* (Londen, 1974), 278.

⁹¹ Richard Edwards, *The Excellent Comedie of two the most faithfulest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571), 10-11.

⁹² *Ibidem*, 13.

joint account. (...) I take it as my rule (...) that each should bear the other's mind, not his own, and each should live in the other's body not less than in his own".⁹³

In *A Woman Killed with Kindness* zien we dit nog wél terug, al dan niet zo concreet als voorheen. Wendoll stelt, in het eerstgenoemde stuk, over Frankford dat "*I am to his body as necessary as his digestion*".⁹⁴ Ook spreekt hij over het hart van zijn vriend "*To whom thy (bedoelt hiermee zichzelf, KH) heart was join'd and knit together*".⁹⁵ Er wordt weliswaar gesproken over harten die verbonden zijn en een bepaalde afhankelijkheid, maar naar het idee van één ziel tussen twee vrienden wordt niet concreet verwezen. In *Arden of Feversham* wordt het helemaal niet benoemt. Het geeft aan dat ook dit onderdeel, dat een prominente plaats had in het klassieke model, steeds minder sterk aanwezig was binnen het vriendschapsideaal in deze periode. Nogmaals duidt het op een verzwakking van het ideaal binnen het drama.

Erg opvallend is de plaats die het huwelijk inneemt in de toneelstukken uit de late periode, en hoe dat in verhouding staat met eerdere werken. Dat is een punt dat Trevor in haar werk reeds heeft aangestipt. Zij stelt dat na 1600 het drama zich steeds meer richtte op het huwelijk tussen man en vrouw. Dit had twee gevolgen. Ten eerste was het vriendschapsideaal in veel stukken niet langer het hoofdthema. Steeds vaker verschoof het naar de achtergrond. Ten tweede kwam het huwelijk frequent in conflict met de vriendschap en veroorzaakte breuken daarin.⁹⁶

In *Damon and Pithias* is het huwelijk in zijn totaliteit aanwezig. Ook komt er geen enkele vrouw in het stuk voor. Het gaat hier puur om de vriendschap tussen de twee mannen en iets anders lijkt niet te bestaan.

Dat is anders bij *Titus et Gesippus*, waar vrouwen en het huwelijk wél deel uitmaken van het plot. Zij komen echter geenszins in conflict met de vriendschap. Sterker nog, het wordt ingezet als instrument om de intensiteit van de vriendschap te uiten. Zoals al eerder behandeld werd, schenkt Gesippus als ultieme daad uit naam van vriendschap zijn eigen verloofde aan Titus. Daarover ontstaat geen conflict en Gesippus treurt niet, omdat Titus' geluk volgens hem ook zijn eigen geluk is.

Dat ligt totaal anders bij de stukken uit de latere periode. In *A Woman Killed with Kindness* neemt het huwelijk een centrale positie in. Het verhaal gaat namelijk

⁹³ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 99.

⁹⁴ Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971), 30.

⁹⁵ *Ibidem*, 30.

⁹⁶ Wendy Ellen Trevor, *Less than ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama* (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009), 237-250.

hoofdzakelijk over Mr. Frankford en zijn vrouw Anne. Daardoor verschuift de vriendschap tussen Frankford en Wendoll in eerste instantie naar de achtergrond. Vervolgens sneuvelen zowel het huwelijk als de vriendschap wanneer zij met elkaar botsen. Wendoll gaat vreemd met Frankford's vrouw, waarna hij hen betrapt en vervolgens zowel zijn vrouw als zijn vriend aan de kant zet.

Ook in Arden of Feversham staat het huwelijk voorop. Het plot draait om Thomas Arden en zijn moordlustige echtgenote Alice. De vriendschap die Thomas met Franklin onderhoudt is weliswaar intens, maar speelt zich duidelijk op de achtergrond af. Hoe het huwelijk de vriendschap overschaduwde, wordt duidelijk wanneer Franklin Thomas ervan probeert te overtuigen dat Mosbie en Alice niet te vertrouwen zijn. Thomas spreekt: "*I pray thee, gentle Franklin, hold thy peace: I know my wife counsels me for the best*".⁹⁷ Thomas vertrouwt op zijn vrouw en is doof voor de waarschuwingen van zijn vriend. Franklin zegt daarover: "*Poor gentleman, how soon he is bewitch'd! And yet, because his wife is the instrument, his friends must not be lavish in their speech*".⁹⁸ Franklin bedoelt hiermee dat de uitlatingen van Thomas' vrouw, ook al zijn het leugens, zwaarder wegen dan het advies van een vriend. Het zou onjuist zijn tussen hun huwelijk te komen. Deze houding van Franklin is waarschijnlijk ook de reden dat, anders dan in Heywood's werk, er geen conflict ontstaat tussen de twee vrienden omwille van het huwelijk.

Het is evident dat in de late periode het huwelijk een grotere plaats inneemt binnen het Engelse drama dan voorheen. Waar zij eerder het vriendschapsideaal niet overheerste, doet zij dat nu wel en ontstaan er conflicten. Vriendschapsbanden worden zwakker en verdwijnen naar de achtergrond. De opmars van het huwelijk binnen het toneel kan daarom worden gezien als een oorzaak voor de ondergang van het ideaal.

Het laatste aspect dat hier behandeld wordt, heeft betrekking op ruimte en taal in de toneelstukken. Daarin doet zich namelijk een grote discrepantie voor, wanneer de vroege met de late periode wordt vergeleken.

Titus et Gesippus past qua ruimte en taal perfect binnen het klassieke model. Het verhaal speelt zich af in het oude Athene en Rome. Ook de namen van de personages zijn aan de oudheid ontleend: Titus, Gesippus, Martius, Syrus, Phormio, etc.⁹⁹ Daarbij is het werk vervaardigd in het Latijn. Hoewel *Damon and Pithias* destijds in het Engels werd geschreven en uitgegeven, maakt het stuk eveneens gebruik van een klassieke setting.

⁹⁷ Arden of Feversham, in: T.W. Craik, *Minor Elizabethan Tragedies* (Londen, 1974), 261.

⁹⁸ *Ibidem*, 262.

⁹⁹ John Foxe, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973), 54.

Naast de klassieke naamgeving zijn de twee jongemannen uit het oude Griekenland afkomstig en belanden zij in de klassieke stad Syracuse.

A Woman Killed with Kindness en *Arden of Feversham* laten de klassieke ruimte en taal achterwege. De verhalen spelen zich af in Engeland en de naamgeving is eveneens afkomstig uit Engeland: Thomas, Franklin, Alice, etc.¹⁰⁰ Het geeft aan dat ook op deze manier het klassieke model minder populair werd. Dat heeft onmiskenbaar invloed gehad op het vriendschapsideaal, dat hiermee onlosmakelijk was verbonden.

In het voorgaande heb ik laten zien hoe op verschillende manieren de ondergang van het vriendschapsideaal zijn weerslag had op het Engels drama. Diverse en uiteenlopende factoren vormen samen een concreter beeld van de veranderingen die optraden in het toneel. Op die manier wordt duidelijk dat, vergeleken met de vroege periode, na 1590 vrijwel niets meer over was van het vriendschapsideaal. Dat wil niet zeggen dat het niet langer bestond: het was zeker nog aanwezig, maar nu op een veel meer ingetogen manier. Vriendschap trad niet langer op de voorgrond, het speelde zich nu op de achtergrond af.

¹⁰⁰ Thomas Heywood, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971), 22.

Conclusie

Vriendschap is een begrip dat de mens nooit vreemd is geweest, altijd heeft geïntrigeerd en dat symbool heeft gestaan voor een groot aantal verschillende betekenissen. Daarom is het concept moeilijk te voorzien van eenduidige definities. Dat is mij tijdens het onderzoek dat ik verrichtte voor deze scriptie dan ook zeker duidelijk geworden. Dat onderzoek richtte zich in eerste instantie op homoseksualiteit in het vroegmoderne Engeland, met het vriendschapsideaal als mogelijk onderdeel daarvan. Al snel werd mij echter duidelijk, dat het ideaal zich daar niet voor leende. Zeker na het lezen van het werk van Alan Bray was het duidelijk dat de analyse die ik voor ogen had, zeer problematisch was. En dat terwijl ik tegelijkertijd las dat het vriendschapsideaal als op zichzelf staand enorm veel te bieden had. Toen ik vervolgens verzeild raakte in alle literatuur die over dit ideaal voorhanden was, viel mij vooral op hoeveel er geschreven was over de opkomst en het hoogtepunt van het ideaal. Wat er daarna gebeurde, bleef voor mij vaag en gefragmenteerd, wat mijn nieuwsgierigheid alleen maar voedde.

Daar vloeide uiteindelijk een eigen onderzoek uit voort, waarmee ik kon reageren op mijn collega's maar ook zelf een bijdrage kon leveren aan de oplossing van de vraagstukken rondom de ondergang van het vriendschapsideaal. Naar mijn mening is deze missie geslaagd.

Wat betreft het verklaren van de ondergang van het vriendschapsideaal, zijn er drie belangrijke oorzaken aan te wijzen. Deze argumenten zijn ontleend aan de reeds bestaande literatuur en kon ik bevestigen na het afronden van mijn eigen analyses. Ten eerste ontbreekt het in de stukken die zich richten op de ideale vriendschap vaak aan spanning. Het verhaal heeft dan een overheersend moralistisch karakter met een voorspelbaar plot. Daarnaast is het verschil tussen fantasie en realiteit vaak simpelweg te groot. Ideale vriendschappen zoals beschreven in de toneelstukken bleken in de realiteit simpelweg niet te bereiken en het ideaal werd daardoor steeds minder populair. Tenslotte verscheen ook het huwelijk ten tonele en ging een steeds grotere plaats innemen binnen het Engels theater. Het zette uiteindelijk het vriendschapsideaal op een zijspoor.

Mijn eigen onderzoek daarentegen heeft zich ten doel gesteld te beschrijven op welke specifieke manieren de ondergang van het ideaal terug te zien is in het drama. De resultaten van het onderzoek komen grofweg op drie zaken neer. In de eerste plaats verzwakte het klassieke model, dat eerst erg hoog in het aanzien stond, gigantisch. De

grondlagen van het idee verdwenen, de klassieke setting werd losgelaten en de intensiteit van de vriendschap werd teruggeschroefd naar een veel ingetogener variant.

De vriendschappen kregen een realistischer karakter. Vrienden konden elkaar in toneelstukken nog steeds erg liefhebben, maar er was nu ook ruimte voor conflicten en (definitieve) breuken in de vriendschap.

In het drama is tenslotte ook duidelijk terug te zien hoe het huwelijk een steeds grotere plaats inneemt. Het duwt het vriendschapsthema weg en komt ermee in conflict. Vriendschap heeft het dus uiteindelijk verloren van een ander ideaal: het huwelijk.

Deze scriptie geldt als afsluiting van mijn bachelor Geschiedenis en voelt als de kroon op een project dat drie jaar eerder begon. Dit waren jaren gevuld met het vergaren en verwerken van informatie, het opdoen van onderzoekvaardigheden en uiteraard het vele oefenen daarmee. Ik ben verheugd dat ik deze opgedane vaardigheden heb kunnen inzetten door mij met een dergelijk interessant en fascinerend fenomeen als het vriendschapsideaal bezig te houden, en kijk tevreden terug op een in mijn ogen geslaagd project. Mijn dank daarbij gaat uit naar mevrouw Mak, die mij op deskundige wijze heeft begeleid bij de totstandkoming van deze scriptie, mij complimenteerde op de momenten dat het goed ging, maar mij ook opnieuw wist te motiveren als het even tegen zat.

Literatuurlijst

Gebruikte literatuur:

1. Bray, Alan, 'Homosexuality and the signs of male friendship in Elizabethan England', *History Workshop* 29 (1990).
2. Harvey, Karen, 'The history of masculinity, circa 1650-1800', *Journal of British Studies* 44/2 (2005).
3. Kastan, D., Stallybras, P., *Staging the Renaissance: Reinterpretations of Elizabethan and Jacobean Drama* (Londen, 1991).
4. Levine, Laura, 'Men in women's clothing: Anti-theatricality and effeminization from 1597 to 1642', *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts* 28/1 (1986).
5. Lopez, Jeremy, *Theatrical convention and audience response in early modern drama* (Cambridge, 2003).
6. McKay, John, *A History of Western Society* (Boston, 2011).
7. O'Donnell, Katherine, O'Rourke, Michael, *Love, sex, intimacy and friendship between men, 1550-1800* (Londen, 2003).
8. Stone, Lawrence, *The Family, Seks and Marriage in England 1500-1800* (Londen 1977).
9. Streiter, Robert, 'Cicero on Stage: Damon and Pithias and the Fate of Classical Friendship in English Renaissance Drama', *Texas Studies in Literature and Language* 47/4 (2005).
10. Trevor, Wendy Ellen, *Less than ideal? The intellectual history of male friendship and its articulation in early modern drama* (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Birmingham, 2009).

Geraadpleegde bronnen:

1. *Arden of Feversham*, in: T.W. Craik, *Minor Elizabethan Tragedies* (Londen, 1974).
2. Edwards, Richard, *The Excellent Comedie of two the most faithfulest Freendes, Damon and Pithias* (Londen, 1571).
3. Elyot, Thomas, *The Book Named The Governour*, red. John Hernaman (Londen, 1834).
4. Heywood, Thomas, *A Woman Killed with Kindness*, red. R.W. Van Fossen (Londen, 1971).
5. Online-Bijbel, 'Mattheüs 22:34-40' <<http://www.onlinebijbel.nl/bijbelboek/Mattheus/22/34-40>> (geraadpleegd op 06-05-2016).
6. Foxe, John, *Titus et Gesippus*, in: John Hazel Smith, *Two Latin Comedies by John Foxe The Martyrologist* (Londen, 1973).

Bijlage: Analyseschema gelezen toneelstukken

Onderwerp	Vóór de transitie	Na de transitie
Huwelijk	<p>><u>Damon and Pithias</u> -het huwelijk heeft hierin geen enkele rol, het komt hier niet voor. Damon en Pithias hebben alleen elkaar, spreken nooit over vrouwen of trouwen, lijkt niet te bestaan.</p> <p>><u>Titus et Gesippus</u> -het huwelijk speelt een grote rol in dit stuk, maar het komt niet in conflict met het verhaal. Het is juist een instrument om te laten zien hoe sterk de vriendschap is (Gesippus schenkt zijn vrouw aan Titus). Het zorgt verder niet voor conflict of het naar de achtergrond verdwijnen van de vriendschap.</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -het huwelijk komt in conflict met de vriendschap: Wendoll en Frankford worden uit elkaar gedreven omdat Wendoll zijn zinnen zet op Frankford's vrouw. Het huwelijk is wel de focus van het verhaal, er ligt veel nadruk op, zoals Trevor al stelde.</p> <p>><u>Arden of Feversham</u> -het huwelijk komt hier niet tussen de vriendschap, deze blijft erg constant. Wel is het huwelijk hetgeen dat ervoor zorgt dat één van de vrienden vermoord wordt.</p> <p>-in het stuk stelt Franklin dat hij zijn vriend wel wil inlichten over wat er gaande is, maar dat hij niet tussen het huwelijk mag komen.</p>
Opofferingsideaal	<p>><u>Damon and Pithias</u> -dit is hier heel erg sterk. Er is sprake van het willen sterven voor de ander, zelfs als het lijkt dat de één de ander in de steek heeft gelaten. Het leven van de ander is dikwijls meer waard dan het eigen leven.</p> <p>><u>Titus et Gesippus</u> -ook in dit verhaal komt het opofferingsideaal ijersterk terug. Het is het sleutelmoment in het stuk, wanneer Titus en Gesippus beide beweren een misdaad te hebben gepleegd die in eerste instantie alleen aan Gesippus werd toegeschreven.</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -dit ontbreekt. Wendoll offert zijn begeerte naar Anne niet op en Frankford zijn vrouw niet, om de vriendschap te redden.</p> <p>>><u>Arden of Feversham</u> -deze is hier afwezig. De vrienden zijn hecht, maar er is geen sprake van een opoffering. Een eerder werk had wellicht eerder gekozen voor een aanbod van Franklin om in Thomas zijn plaats te sterven.</p>
Vriendschap verbreken	<p>><u>Damon and Pithias</u> -dat is ondenkbaar in dit stuk. Een vooruitzicht op de dood van een ander betekent dat de ander ook wil sterven. Van ruzies of conflicten is nergens in het stuk sprake, de vriendschap is uitermate constant.</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -dat gaat hierin heel gemakkelijk. Wendoll vertrekt met een 'heavy heart' en Frankford is niet bijzonder rouwig om het verlies van zijn vriend, heeft hem eerst bijna vermoord (in eerdere werken</p>

	<p>><u>Titus et Gesippus</u> -Daarvan is hier geen sprake. Titus en Gesippus lijken niet zonder elkaar te kunnen leven, de affectie is erg hevig.</p>	<p>ondenkbaar). Ze kunnen zonder elkaar leven.</p> <p>><u>Arden of Feversham</u> -de vriendschap wordt niet bewust verbroken in het stuk, het is de dood die de twee vrienden van elkaar scheidt. Deze is niet zeer dramatisch, als in geen ellenlange speech en weinig drama. Franklin kan zonder zijn vriend verder leven, het is niet zo dat hij nu ook dood wil.</p>
Één ziel in twee lichamen	<p>><u>Damon and Pithias</u> -komt in het stuk overduidelijk terug. Stephano vermeldt dat ze maar één hart hebben en hij dus twee meesters tegelijk kan dienen. Ook Pithias verkondigt hoe vrienden twee in één zin.</p> <p>><u>Titus et Gesippus</u> Gesippus verkondigt dat eenheid van ziel alleen voor perfecte vriendschap kan zorgen.</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -wordt wel benoemt, maar niet concreet. Hierin zien we wellicht een langzame verslonzing van het klassieke model/ideaal.</p> <p>><u>Arden of Feversham</u> -ontbreekt hier. Er wordt geen notie van gemaakt dat de twee één zouden zijn op welke manier dan ook.</p>
Status vriendschap (hoofd/subthema)	<p>><u>Damon and Pithias</u> -vriendschap is hier het hoofdthema. Het gaat constant daarover, wordt veel over uitgelegd en verkondigd en het speelt de sleutelrol in het plot. De vriendschap tussen Damon en Pithias is hetgeen wat hen uiteindelijk ook red.</p> <p>><u>Titus et Gesippus</u> -vriendschap is hier wederom het hoofdthema. De ontkenning is dan ook het bewijzen van 'echte' vriendschap middels het willen opofferen van de beide vrienden voor elkaar.</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -vriendschap is niet langer het hoofdthema, het zit erin verwerkt. Het draait meer om Anne en Frankford, die uit elkaar worden gedreven door Anne's overspel met Wendoll.</p> <p>><u>Arden of Feversham</u> -ook hier is de vriendschap niet het hoofdthema. Dat is namelijk het huwelijk + bijbehorend overspel en moordcomplot. Vriendschap verdwijnt dus wederom naar de achtergrond.</p>
Volgen van het klassieke model	<p>><u>Damon and Pithias</u> -Dit stuk speelt zich af in de oudheid en bijbehorende wereld, en volgt dus erg nauwgezet het klassieke model.</p> <p>><u>Titus et Gesippus</u> -van alle vier toneelstukken hecht dit stuk zich het meest aan het klassieke model. Het speelt zich niet alleen af in de klassieke wereld en volgt diens</p>	<p>><u>A Woman Killed with Kindness</u> -Engels gesproken, niet verwezen naar de oudheid en speelt zich ook af in Engeland. Het klassieke model wordt hier beduidend minder gevolgd.</p> <p>><u>Arden of Feversham</u> -hier hetzelfde: Engelse taal en omgeving. Het klassieke model wordt dus ook hier opvallend weinig gevolgd.</p>

	opvatting van het vriendschapsideaal, het is ook nog eens in het Latijn geschreven. We zien in Damon en Pithias en de latere stukken dat die allemaal in volkstaal geschreven zijn.	
--	---	--